

Recerques

192

Les esglésies d'Arraona. Aproximació a tres llocs de culte del segle XI

Robert Baró i Cabrera, Facultat Antoni Gaudí. Barcelona / RBaro@facultatantonigaudi.cat

El segle XI els habitants del terme d'Arraona van viure canvis socials i polítics molt dràstics que durien a la formació del mercat i la vila de Sabadell i en els quals les esglésies van jugar un rol cabdal. En el present article volem recollir les dades documentals i arqueològiques que fan referència a les esglésies de Sant Feliu, Sant Salvador i Sant Iscle per construir un relat sobre el què d'aquests edificis, els seus orígens, finalitat i desenvolupament. La lectura de les dades històriques des de la litúrgia i la teologia pot oferir una altra perspectiva per comprendre millor les relacions socials d'un segle molt convuls.

Paraules clau

Arraona, consagració, església, feudalisme, parròquia

193

Fotografia 1. Capella de Sant Nicolau (MHS).

Els Òdena i la parròquia de Sant Feliu d'Arraona

Quan Jofré de Bouillon entrava a la ciutat santa de Jerusalem passant a fil d'espasa tots els seus habitants el juliol del 1099, amb aquella massacre culminava un llarg procés de canvis que havien portat els territoris del desintegrat Imperi Carolingi, i de moltes altres terres de l'Occident llatí, a trobar la unitat: la cristiandat. Els guerrers de la creu expulsaven els infidels de la terra del Senyor i bastien un regne sobre el sepulcre del Salvador. Un poble unit per la fe que havia coordinat les seves forces en un projecte de dimensions no vistes des de la fi de l'Imperi Romà i que estava posant els fonaments del que ara anomenem Europa.

Aquella Terra Santa s'obrí als pelegrins, que hi anaren en multituds, així com les riqueses, per construir i consolidar el Regne Llatí. Gent sortida de tots els racons de la cristiandat, també dos germans, Ramon Guillem i Pere Guillem d'Òdena, senyors d'Arraona, amb llurs esposes iniciaven el viatge a principis del 1101.¹ Les despeses serien altes, necessitaven una guarnició i garantir la intendència per un períple de més de 6.000 quilòmetres, com també presents per deixar en els sants llocs. Empenyoraren el seu castell d'Arraona per la gens menyspreable quantitat de quaranta lliures d'argent.

El de la primera croada era un món violent, la guerra santa contra els infidels de Palestina fou convocada el 1095 a Clarmont d'Alvèrnia (en francès, Clermont-Ferrand) pel papa Urbà II, i trenta anys abans, el 1064, el seu predecessor, Alexandre II, impulsava la primera

1 ACA2 325.

Fotografia 2. Vista de l'ermita de Sant Iscle i de Santa Victòria (MHS).

croada contra els musulmans a Barbastro. Era un món de violència contra els que no formaven part de la cristiandat, i també un món de violència exercida contra els qui en formaven part. Els senyors d'Òdena descriuen en el seu empenyorament les possessions que tenen a Arraona: “tots els seus termes i pertinences, amb els molins i aqüeductes, preses, prades i pastures, horts, terres cultes i incultes, i el mercat i vinyes...”. No es tractava d'una possessió pacífica; per percebre les rendes dels habitants del terme els pares dels pelegrins Òdena, Guillem Bernat i Ermengarda, van infeudar a un tal Arbert Bernat el castell d'Arraona.² La manera d'aconseguir els pagaments dels pagesos és ben explícita, Arbert havia de posar tres homes armats, “adobats” amb tot el necessari per a la lluita, per anar a la

host, l'exèrcit privat del senyor, i fer les cavalcades pel terme. Guillem Bernat li facilitarà sis ases. En l'acord el senyor expressa la seva voluntat d'aconseguir la parròquia de Sant Feliu; si així s'esdevé també l'hi donarà, i el vassall haurà de posar encara dos *milites* més. La documentació posterior no permet saber si aconseguiren apoderar-se de la parròquia, però el sol fet de posar per escrit que pretenien fer-ho denota fins a quin punt era normal que un senyor feudal posseís una església i controlés la recaptació de les seves rendes amb homes armats.

La violència no s'exerceix de manera arbitrària, hi ha un ordre. La capacitat d'organització que va demostrar la cristiandat per tirar endavant la croada a Jerusalem no era improvisada, era el fruit de molts anys

d'exercitació en els territoris d'origen. La violència sobre una població desarmada s'havia pogut aplicar de manera metòdica gràcies a la creació d'estructures com els termes castrals, o l'adaptació d'altres existents, com les parròquies, que enquadraven els habitants d'un determinat territori i permetien als feudals controlar els seus processos de producció, apropiant-se així dels seus béns. En són un clar testimoni les dues sitges de grans dimensions trobades a l'interior del transsepte de l'actual capella de Sant Nicolau i que havien de servir per conservar el fruit del delme al segle XI (RIBÉ, 1995, p. 25).

En època carolíngia es creà el delme com un impost de caràcter públic destinat a cobrir les despeses del culte i el clergat. La percepció d'aquest pagament implicava assignar a les esglésies receptores un territori dins del qual els habitants havien de pagar el 10% de les collites. La implantació del delme i de la xarxa de termes parroquials és molt desigual als bisbats de la Marca Hispànica, de manera que és molt precoç per exemple a la diòcesi d'Urgell, on es conserven nombroses actes de consagració d'esglésies dels segles IX i X, i molt tardana a Barcelona.

En el cas que ens ocupa, hom va adaptar una antiga demarcació ja existent, el terme d'Arraona, com a parròquia. Aquesta és esmentada per primer cop el 1007³ en un document que s'ha perdut i del qual ens ha arribat notícia per un regist tardà que probable-

ment altera el vocabulari del text original. El 1024 sí que en trobem una referència inequívoca quan un molí és situat a la parròquia de Sant Feliu d'Arraona.⁴ No sabem quan es comença a cobrar el delme de Sant Feliu, però l'existència d'un terme parroquial actiu des del primer quart del segle XI i les dues sitges datades en el mateix segle fan pensar que és introduït en aquest moment i que els Òdena van disposar dels dos *militēs* suplementaris que Arbert Bernat hauria de facilitar per convèncer els pagesos per pagar-lo.

L'únic esment explícit que tenim al cobrament del delme al terme d'Arraona durant el segle XI no fa referència a Sant Feliu, sinó a la nova església de Sant Salvador, quan el 1099⁵ els senyors del castell, Ramon Guillem i Ermengarda, estableixen a un tal Udaldard un molí en una terra que paga el delme a Sant Salvador.

195

L'església de Sant Salvador d'Arraona

Sant Salvador d'Arraona, o de Sabadell, al lloc on hi ha l'actual parroquial de Sant Feliu, es trobava vinculada directament als senyors del castell d'Arraona, com ells mateixos manifesten en la donació que en fan a la canònica de Barcelona el 1082.⁶ Aquesta església, a diferència de Sant Feliu, no era una fundació antiga, tot al contrari, fou edificada pels Òdena, que el 1076⁷ cridaren el bisbe Umbert de Barcelona per consagrar-la. L'edifici probablement ja s'estava edificant el 1064⁸ quan ells mateixos s'havien reservat el *locum de Sancto Salvatore vel eius pertinenciis*. En aquest lloc consta que el 1074⁹ s'hi estaven fent les obres de l'església quan una tal Sança deixa en el seu testament dos sesters d'ordi i sis de vi.

La consagració i dotació de Sant Salvador, tot i no ser una església parroquial, es revesteix de la màxima solemnitat. Hi acut el bisbe Umbert de Barcelona, acompanyat del bisbe Berenguer de Girona i uns quants membres de la canònica de la Catedral de Barcelona. La cerimònia, llarga i complexa (Iogna-Prat, *La Maison Dieu*, 2006, p. 265-284), s'havia acabat d'elaborar a mitjan segle IX, es va introduir al pontifical romà germànic a mitjan segle X i ha perdurat en els seus trets essencials fins avui. Amb aquesta cerimònia el bisbe transforma un espai profà en sagrat, de tal manera que un cop els ritus han es-

2 1064, febrer 12 (ACA1 615). "*Et propter predictum kastrum et predictam chastellaniam et iam dictam parrochiam, sic convenit predictum Arbertum ad iam dictum Guilielmum et ad iam dictam Ermengardem ut abeat illis in ostes et in chavalchadas quinque milites optimos paratos de illorum servicio, sine illorum enganno, et donet eis predictus Guilielmus et iam dicta Ermengardis octo asines*".

3 ASA 16.

4 SCV 495. "*Et ipsum molendinum est in paroechia de s. Felii de Araona cum ipsos linars*".

5 ACA2 320. "*Ut de ipso mulino dones nobis ex hos que inde exierit ipsa terciam parte extra ipsam decimam quod ibi abet Sancti Salvatoris*".

6 1082 (ACB1 1405). "*Et iterum constituimus atque volumus ut alii seniores ibi non possint facere vel adclamare, nec clerici nec laici, nisi nos presenti donatores vel filii atque propinquitas nostra, cui nos concesserimus castrum Arrahone*".

7 ACA1 891.

8 ACA1 615.

9 ASA 103. Testament de Sança, Fa diverses deixes, entre les quals: "*ad opera Sancti Salvatoris de Arrahona*...".

Fotografia 2. *El campanar de Sant Fèlix. Sabadell, gener de 2015.* Autor: Genís Ribé, MHS.

tat acomplerts l'edifici s'identifica plenament amb el que conté, l'*Ecclesia*, la comunitat dels fidels, en un joc metonímic pel qual el continent es defineix pel contingut. Per això en l'acta de la dedicació amb el senyor d'Òdena també els *hominum parrochie Sancti Felicis Arrahone* expressen el seu prec requerint al bisbe que vagi a consagrar l'església. Al bisbat de Barcelona aquests edificis se situen fins a mitjan segle XI en un territori preexistent, llavors el procés s'inverteix, les esglésies generen una nova distribució de l'espai a partir d'elles mateixes i esdevenen els elements vertebradors del territori, fins al punt que al

Vallès la major part dels actuals municipis són hereus dels termes parroquials o la suma d'aquests.

La nova capella de Sant Salvador, que es troba dins del terme de Sant Feliu d'Arraona, és dotada amb un peculiar espai de protecció: el cementiri o sagrera, terra sagrada on *illius ut ullus homo ibi ulli homini non faciat ullam calumniam sive dampnum neque vim*. Es tracta d'una institució d'origen visigòtic adreçada a acollir els fugitius¹⁰ que les assemblees de Pau i Treva d'inicis del segle XI recuperen, segons la historiografia tradicional, per protegir les collites dels pagesos de la depredació feudal (BONNASSIE, 1981, p. 111). Els senyors no tar-

daran a adaptar-se a l'existència de les sagreres, i lluny de considerar-les un element pertorbador de la seva voluntat de captació de renda, les transformaran en un nou instrument per controlar la població. Així veiem que a Sant Salvador es defineix un circuit de quaranta passes al voltant de l'església, quan la mesura ordinària en són trenta. Un espai més gran on poder fer més sagrers (magatzems de gra i altres productes) o fins i tot el mateix mercat (ARGEMÍ, 2010, p. 36-43), que, documentat des del 1064,¹¹ rebia el nom de Sant Salvador i ja se celebrava com a mínim mentre el temple estava en construcció, i certament sense la sagrera definida.

Mercat i església de Sant Salvador van de la mà, tal com ho descriu M. Argemí, constituint un conjunt en una cruïlla de camins a l'extrem del terme, una empresa endegada pels senyors d'Arraona per potenciar i controlar millor les transaccions. Però no es tracta només d'un espai d'intercanvis econòmics. La societat del segle XI, com totes les societats europees nascudes de la desintegració de l'Imperi Romà i fins ben entrada l'època moderna, es defineix essencialment com a cristiana. La religió és el pal de paller a partir del qual s'estructura tot i la creació d'un nou lloc de culte amb cura d'ànimes és la plasmació arquitectònica d'una transformació en les relacions socials.

L'església és lloc de trobada de la comunitat per a la celebració de l'eucaristia i els altres sagraments, i des de les novetats introduïdes en època carolíngia també és el lloc al voltant del qual s'enterren els difunts. Es tracta d'un espai simbòlic on es troben els vius i els morts, el món material i l'espiritual. Amb motiu de la solemne cerimònia de consagració es redacta una acta que és sobretot una dotàlia que confirma els béns que han de servir per mantenir el culte i els clergues. Està introduïda, en el cas de Sant Salvador, per una llarga reflexió teològica i bíblica que traspuja l'estructura del ritual desenvolupat.

El redactor inicia el text de l'acta de consagració citant el llibre del *Levític* per referir-se a la consagració del tabernacle, o tenda de l'Aplec, on fou dipositada

l'Arca de l'Aliança per Moisès. Aquesta escena no pertany a aquest llibre de la *Bíblia*, sinó a la conclusió del llibre de l'*Èxode* (Ex 40), que és el precedent. El ritual de consagració de l'església comença justament amb el poble i el clergat aplegats al voltant d'una tenda plantada prop de l'edifici i que, com en el de l'Antic Testament, conté l'element de sacralitat al voltant del qual giren totes les cerimònies. En lloc de l'arca hi haurà les relíquies dels sants destinades a ser ocultades al reconditori de l'altar. Les relíquies són, com la Llei per als hebreus, un element de contacte entre el cel i la terra. Els cossos d'aquells que ja són en presència de Déu, els benaurats màrtirs i confessors, que estan a l'espera del darrer dia per rebre l'alè de vida i ressuscitar.

El bisbe i el clergat exorcitza l'edifici i el beneeix, sempre des de l'exterior, amb sal i aigua. Després una processó beneeix amb aigua tota la construcció fent tres tóms al seu voltant. En un segon moment el bisbe, acompanyat per tres clergues, entra dins l'església i en el paviment cobert per cendres inscriu amb el bàcul els alfabetos grec i llatí formant una creu en aspa sobre tota la nau. El mateix bisbe beneeix i aspergeix l'altar i tota la construcció per dins, els ornaments i els vasos litúrgics; també prepara el morter per posar les relíquies al reconditori¹² de l'altar. Fet això ungeix amb crisma la porta i el poble entra en processó amb les relíquies després d'haver voltat tota l'església per fora.

La part central del ritual serà la consagració de l'altar, amagat darrere d'una cortina per marcar la separació entre la nau, que acull el cos de l'Església, el poble i el presbiteri, on es farà present el cap que és el Crist en l'eucaristia. El bisbe ungeix el reconditori i hi instal·la les relíquies acompanyades de tres fragments d'hòstia i tres grans d'encens, pren una tauleta i amb el morter segella l'espai. Un cop consagrat, l'altar és revestit amb les tovalles i encesos tots els llums de l'església.

Amb aquest ritual l'edifici passa a representar tot el cosmos, amb una paraula nova que és inscrita sobre la cendra antiga, amb la llum que manifesta la presència de la divinitat. Durant un octavari es celebrarà cada dia l'eucaristia, i la nova església ja no serà un element més dins del paisatge, sinó el punt de contacte entre el cel i la terra que aplega i santifica la comunitat cristiana. En el cas de Sant Salvador, generarà el seu espai propi a la sagrera de quaranta passes, les esglésies parroquials seran dotades a més d'un terme.

10 Concili XII de Toledo, anys 681 (VIVES, 1963, p. 398).

11 ACA1 615. "*ipso mercato de Sancto Salvatore in unam mesuram ipsam terciam partem*".

12 Reconditori: petit cubicle al peu de l'altar on es dipositen les relíquies.

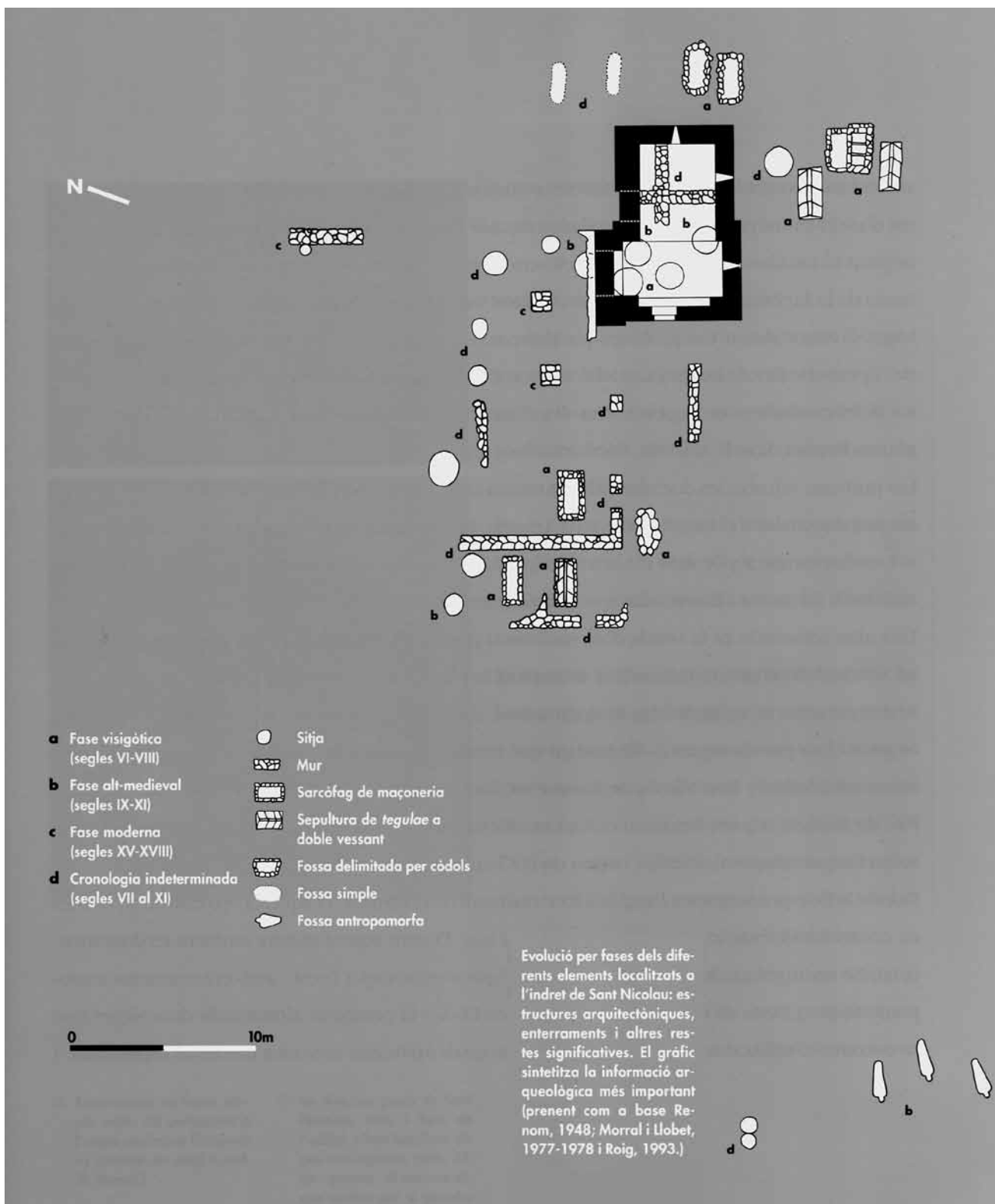
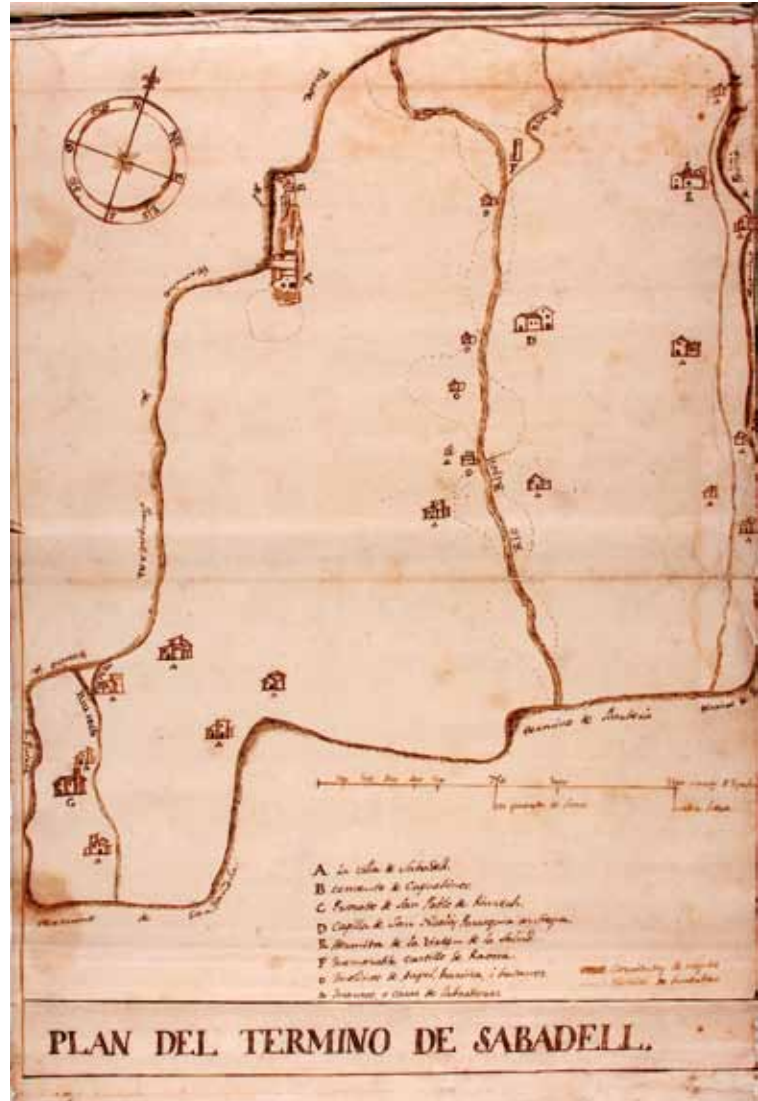
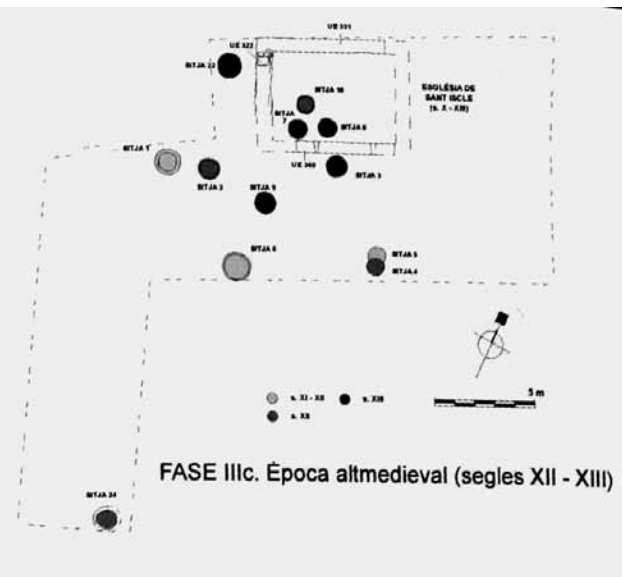
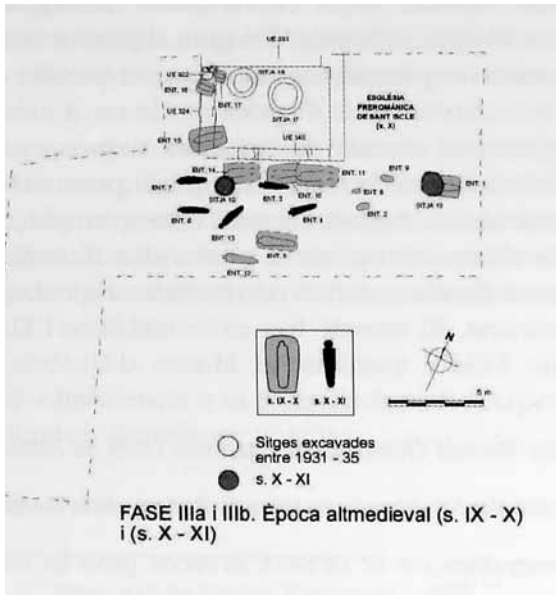

Figura 1. Plànol de les excavacions a Sant Nicolau. Extret de: Genís Ribé i Monge, La Capella de Sant Nicolau: Sabadell, Vallès Occidental, [Sabadell]: Ajuntament de Sabadell, DL 1995, p. 23.

Figures 2-3. Plànol de les excavacions de Sant Iscle. *Extrets de: Jordi Roig, "La intervenció arqueològica a l'antiga hostatgeria de La Salut de Sabadell: de la mansio Arragone a l'església medieval de Sant Iscle (segles x al XIII)" dins Actes del III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Sabadell, 18-21 de maig de 2006, Barcelona: ACRAM, 2006, vol. 2, p. 559.*

Figura 4 Plànol del terme de Sabadell, 1789, d'Antoni Bosch i Cardellach, Topografia de la villa de Sabadell y su comarca [manuscrit incomplet] (AHS).

Fotografia 4. Obrers deixant al descobert els vestigis de la capella romànica de Sant Salvador d'Arraona del segle XI. Sabadell, 1922. Autor: Francesc Casañas (AHS. FCR01654).

Durant el segle XI hi ha pocs exemples de sagreres en funcionament al Vallès, tant en el registre arqueològic com en el documental. Lluny de ser un fenomen generalitzat, són més aviat l'excepció que sí que serà regla durant la centúria següent. Només en 15 edificis de 160 es documenta l'existència d'un sagrer, una sagrera o un cementiri.¹³ Cal destacar les sagreres de Polinyà i Santa Perpètua, que presenten fins i tot un cert urbanisme,¹⁴ i l'esment d'un sagrer a Sant Julià d'Altaura.¹⁵ Res a veure amb Sant Salvador, on l'element principal serà el mercat, i la parroquialitat continua vinculada a Sant Feliu. Caldrà esperar al segle XII per tenir coneixement d'edificacions dins

la sagrera de Sant Salvador, en una referència de la publicació sacramental del testament de Pere Guillem d'Òdena del 1104.¹⁶

Un cop consagrada, l'església entra en servei i se li assignarà un prevere; podem suposar que ho faran els mateixos senyors d'Arraona, que en tant que constructors esdevenen patrons. S'ha conservat a l'Arxiu Comtal de Barcelona un molt poc habitual document de donació de si mateix del sacerdot Ramon. Signat el desembre de 1076,¹⁷ només set mesos després de la dedicació, Ramon es presenta com a indigne i fràgil pecador que posa els seus béns al servei de l'església de Sant Salvador, la qual es compromet a vetllar nit

13 Informació extreta de la tesi doctoral *Escrivans al Valles (segles x-xi)* [en curs d'elaboració].

14 1057 (ASA 69). “*In sagrera Sancti Salvatoris ipsos nostros sacrarios cum parietibus et superpositos, ostios cum limites atque ianuas cum curte*”.

1058 (ASA 71). “*calle Sancti Salvatoris*”.

1063 (ACB 1050). Una casa afronta a l'est: “*in ecclesia et in exitu Sancte Perpetue, a meridie et occiduo in callibus ipsorum sacrarium, a circio in sacrario Guilielmi Mironis*”.

15 1052 (SLM 365). “*Casa qui est sacraria cum ipsum edificium qui hodie ibi est et inantea ibi fecerimus*”.

16 AHS. Pergamí 863 (M. Argemí, 2001).

17 ACA2 64. “*Me ipsum, tamb animae quam corpus, et omnes facultas quod mihi pertinere possint Salvatori nostro domino Iesu Christo, cuius ecclesia sita atque consecrata est in comitatu Barchinonense, in Vallense, infra terminos Arrahonense, ut ego ibi serviam diebus ac noctibus vitae meae et proprietatis mea vel que augmentare possim fiat proprietatis eiusdem matris ecclesiae apud me ipsum... Sig+num Raimundus sacerdos, nesciens scribere set puncti soliti hanc prescriptionem ilarique animo firmo et adstantibus testes firmare iubeo. Et in prephatam donacionem addo complantaciones vel edifiitiis quod factas habeo infra terminos prescripti Arrahone, ita ut seniores prephato castro habeant inde censum vel tasham quod eis pertinent*”.

18 ASA 103. “*Ad opera Sancti Salvatoris de Arrahona... ad Raimundus presbiter de Sancti Salvatoris, unciam unam per missas...*”.

19 ACB1 1405.

20 “*Ad servitium presbiteri vel clerici sepe dictam aecclesiam Domini Salvatoris sub regimine predictorum canonicorum Sancte Crucis*”.

21 “*Aepiscopi ipsius sedis Sanctae Crucis aut canonici in aliu mutare voluerint et a predictas aecclesias tulerint, et sicut supra insertum est, prout decet, non attenderint, et si fecerint infra XXX dies quod requisiti erunt, non emendaverint recuperent filii vel propiquitas nostra predicta nostra donacio et stabiliant ipsam aecclesiam Domini Salvatoris cum iure possessionis ipsius ad Dei servicio, prout elius possint*”.

22 Ja Miquel Carreras (CARRERAS, 1932, p. 84) feia referència a l'acta de consagració de Santa Maria de l'Estany de l'any 1133, que inclou entre les possessions de la canònica l'església de Sant Salvador d'Arraona (ORDEIG MATA, 1979-1991).

23 ACA2 330. “*atque Ollegarium, Sancti Adriani priorem*”.

24 Es tracta de l'execució testamentària del testament de Guillem Bernat. Els marmessors Ramon Guillem, Galceran i Ermengarda donen: “*domino Deo, Salvatori nostro, cuius ecclesia sita est in comitatu Barchinone, infra termines Arrahone...*”, terres, vinyes, cases, arbres i altres béns. Veiem, per tant, que els executors són els senyors d'Arraona.

25 ACA2 320. “*Ut de ipso mulino dones nobis ex hos que inde exierit ipsa terciam parte extra ipsam decimam quod ibi abet Sancti Salvatoris et opera ferrarii et ipso brazatico et ut ibi ipsum mulinum bene condirigas et edifices, et de ipsam trileam dones nobis ipsam medietatem, et de ipsa alia terra ipso quarto*”.

i dia. L'home signa només posant els punts al voltant de la creu del signe que precedeix el seu nom, ja que, com recull el document, no sap escriure. Aquest sacerdot era probablement veí d'Arraona, propietari d'algunes terres i edificis que dedicà al culte de Sant Salvador. Cal destacar que no sap escriure, però no explicita que no sàpiga llegir, requisit indispensable per poder celebrar amb els llibres litúrgics. Probablement el sacerdot Ramon ja tenia alguna relació amb Sant Salvador abans de la consagració, si és el prevere que apareix com a beneficiari d'una donació testamentària el 1074.¹⁸

El següent esment a la cura d'ànimes a Sant Salvador és la donació que Guillem Bernat i Ermengarda d'Òdena en fan el 1082¹⁹ a la Canònica de la Catedral de Barcelona, amb les propietats necessàries per al manteniment dels clergues que hi ha.²⁰ Estableixen una clàusula segons la qual si el bisbe i els canonges deixen de banda aquest compromís els donadors o els seus successors es reserven del dret de donar l'església de Sant Salvador a algú altre perquè en tingui cura.²¹

En algun moment indeterminat del primer terç del segle XII Sant Salvador fou posat en mans de la canònica agustiniana de Santa Maria de l'Estany.²² Probablement la peça clau per entendre aquest canvi fou sant Oleguer, membre de la canònica de la catedral de Barcelona aproximadament del 1075 al 1095, canonge regular agustiniana de Sant Adrià de Besòs, i sant Ruf d'Avinyó i bisbe de Barcelona des del 1117 fins la seva mort el 1137 (MARTÍ BONET, *Oleguer, servent de les esglésies de Barcelona i Tarragona*, 2003). El bisbe Oleguer coneixia bé Arraona, com ho mostra que essent prior de Sant Adrià fou un dels àrbitres en la disputa sobre el deute que contragueren els Òdena en anar a Terra Santa el 1101,²³ i impulsor de la canònica de Santa Maria d'Ègara.

A part de la dotació inicial, Sant Salvador continuarà rebent béns que incrementaran el seu patrimoni, com ho mostren l'execució d'un testament del 1088²⁴ i un establiment d'un molí de l'any 1099²⁵ en què els senyors d'Arraona especifiquen que aquest està en una terra que paga delme a Sant Salvador i que a la mort del receptor, Udalard, tot passarà a Sant Salvador. En tant que església pròpia, els patrons estan interessats en la seva promoció, tant pels beneficis espirituals com pels materials que els reporta.

Les esglésies pròpies són un fenomen habitual des de la fi de l'Imperi Romà i sorgeixen com a capelles al servei de la família que posseeix una gran propietat, els patrons, que dediquen alguns dels seus béns per a sufragar el culte, el conjunt dels quals és anomenat benefici. Com hem vist, Sant Salvador és un cas típic d'església pròpia, subjecta a un patronat beneficial, que hi suma elements propis del món carolingi (la percepció de delmes) i comtal català (la sagrera); esdevé un element molt útil en mans dels patrons, la família dels Òdena, per intervenir en les dinàmiques socials, econòmiques i religioses de la seva senyoria d'Arraona.

L'altar de Sant Pau a l'església de Sant Feliu

202

El sistema beneficial heretat de l'església d'època visigòtica es fa més complex al final de l'època carolíngia amb la introducció de les misses pels difunts. Sobre cada altar només es podia celebrar una missa al dia, de tal manera que si es fundava un nou benefici en una església això implicava l'erecció d'un nou altar. Aquest fenomen té conseqüències arquitectòniques, i així veiem com es multipliquen els altars en la segona fase de l'abadia de Cluny, a principis del segle x, i es generalitzen els altars en bateria a les capçaleres de monestirs i catedrals catalans amb el bisbe-abat Oliba mil anys després (Ripoll, Cuixà, Vic...).

A petita escala les esglésies rurals reproduïen aquest format i trobem sovint en els edificis del segle xi capçaleres triabsidades. No tenim gaire coneixement de la distribució interior i ús litúrgic de Sant Feliu d'Arraona en aquesta cronologia. S'hi fan obres, la construcció de l'actual transsepte, i un document que confirma l'existència almenys d'un segon altar dedicat a sant Pau. L'agost de l'any 1039 hi fou publicat sacramentalment el testament d'un tal Sendred que morí a Benevento camí del Sant Sepulcre.²⁶

La presència de les relíquies dels sants a l'interior dels altars consagrats havia potenciat des d'antic el costum de sebellir els morts en la seva proximitat; a partir del segle x la celebració de les misses de difunts reforçarà aquesta tendència. Així, durant aquesta centúria els enterraments es realitzen cada cop més al voltant dels llocs de culte, pràctica que es consolida plenament durant el segle xi fins a desaparèixer les

26 ACB1 1695. "*Iurandi autem dicunt in primis per Deum vivum et verum super altare consecratum Sancti Pauli apostoli, cuius altare fundatum est in ecclesia Sancti Felicis, qui est sita in comitatu barchinonensi, in Vallense, infra terminos de Arraona, supra cuius sacrosancto altaria has conditiones manibus nostris continemus vel iurando contangimus*".

27 SLM 258. "*In chomitu Barchinona in parochia Sancti Vincencii de Ioncharias in lochum vocitatum Tegorias*". Afronta a l'est: *in strada qui pergit ad Sancti Aciscli*.

28 ACA1 435. "*Ipsa kastro de Arraona... cum suis terminis et pertinenciis atque adiacenciis suis necnon et aeclesiis*". Fixem-nos que empra el plural *aeclesiis*, indicant que hi havia alguna església més que la de Sant Feliu.

29 Només s'han conservat tres actes de consagració d'esglésies originals del segle x del Bisbat de Barcelona on aquestes siguin considerades parròquies i se'ls assigni un territori.

30 L'església de Sant Pere dels Torrents no figura a la documentació original del segle xi, i l'edifici fou totalment destruït el segle xviii. Es trobava prop de la masia de Can Barra, on ha estat excavada una necròpolis que es remunta al segle x. (GONZÁLEZ MUÑOZ, 2003).

31 1069 (ACA1 749). Un mas derruït que es troba: "*in chomitato Barchinonense, in Vallense, infra termine chastrum Arraonense, in vohativo locho Channameres*". Afronta a l'oest: "*in strata pergente per ipsa serra de Sancti Acciscli*".

1081 (SLM 462). Un regest conservat al *Speculum* de Sant Llorenç del Munt descriu els límits de la propietat que termina: "a mitjorn ab lo camí que va a Sant Aciscle, de ponent ab lo torrent o alou condal, de tremntana ab lo camí que va a Sant Aciscle o al coll de Solanes".

32 ACA1 615.

33 1054 (ACA1 435). "*Ipsa kastro de Arraona... cum suis terminis et pertinenciis atque adiacenciis suis necnon et aeclesiis*".

34 1024 (SCV 495). "*Ipsum molendinum est in paroechia de s. Felii de Araona cum ipsos linars*".

Hi ha dos esments anteriors al terme de la parròquia de Sant Feliu d'Arraona. Un del 1007, esmentat més amunt no és fiable, ja que es tracta d'un regest d'època moderna. L'altre del 965 (ACB 86), contingut als *Libri Antiquitatum* de la Catedral de Barcelona, parla d'unes propietats: "*in Uallense, in terminio prope domum de Sancti Felicis*". La rúbrica explícita que és Sant Feliu d'Arraona, però pel seu contingut, el document podria referir-se a alguna de les altres parròquies dedicades a Sant Feliu, o directament tractar-se d'un fals.

35 No cal insistir en el llinatge dels Claramunt i Òdena que ja Miquel Carreras analitzà (CARRERAS, 1932, p. 69-84) i Mercè Argemí ha clarificat (M. ARGEMÍ, 2010, p. 27-31, 69-71).

36 Val la pena tenir presents les reflexions de Vicenç Ruiz (RUIZ, 2011, p. 51-59) al voltant de l'estudi d'Adam Kosto (KOSTO, 2001) sobre les *convenientiae*, aplicades en concret al castell de Terrassa, que interpreten en sentit contrari les mateixes dades que empra Bonnassie, proposant que és el comte qui inicia la xarxa de vincles feudals. En qualsevol cas, en arribar al castell d'Arraona, la implicació és la mateixa. Ruiz ajuda a identificar els membres de la família Claramunt, senyors de Terrassa i futurs vescomtes de Cardona, que tenen part amb el castell d'Arraona.

tombes fora dels cementiris de les esglésies. A Sant Feliu d'Arraona es pot percebre aquesta dinàmica, però caldria una nova recerca arqueològica per disposar de dades més precises.

La capella de Sant Iscle i Santa Victòria

La disposició dels enterraments trobats sota l'hostatgeria de la Salut, a l'espai de la capella de Sant Iscle, així com les restes d'edificació han permès a Jordi Roig identificar un lloc de culte actiu els segles X i XI amb un petit cementiri associat (ROIG, 2006). Seria l'església on s'adreçava un camí en el límit d'una propietat a Togores, al terme de Sant Vicenç de Jonqueres, en un document del 1036.²⁷ I una de les esglésies incloses en la venda del castell d'Arraona que fa Bernat Amat als esposos Guillem Bernat i Ermengarda d'Òdena el 1054.²⁸ Probablement a causa de la intervenció dels nous senyors d'Arraona el seu desenvolupament queda frenat en benefici de la nova església de Sant Salvador.

Es tracta d'un edifici erigit per una voluntat diferent de la dels senyors feudals de la segona meitat del segle XI, respon a una lògica d'implantació de llocs de culte en el territori pròpia del món carolingi, sovint liderada per l'autoritat pública. Durant el segle X, tret d'unes poques excepcions,²⁹ els llocs de culte, ja siguin més antics o fets de nou, no tenen un territori assignat, sinó que formen part d'un de ja existent. En el cas d'Arraona Sant Feliu serà el que s'encarregarà de la cura d'ànimes i Sant Iscle quedarà com una església pròpia que mantindrà un petit cementiri, que es deixa de fer servir amb l'entrada en ús de la sagrera de Sant Salvador.

Al veí terme del castell de Terrassa s'edifiquen en les mateixes cronologies diverses esglésies, com Sant Julià d'Altura, Sant Quirze de Galliners o Sant Vicenç de Jonqueres. Totes seran durant el segle XI el pol generador d'un nou territori. En canvi, Sant Iscle —com Sant Pere dels Torrents, a Can Barra de Sant Quirze del Vallès,³⁰ o Santa Maria de Togores— no esdevé un element significatiu del territori i apareix a la documentació de manera molt marginal.³¹ El fracàs d'aquests tres edificis, als quals podríem sumar a la mateixa zona Sant Martí de Can Messeguer (Castellar del Vallès), ens indica que les raons per les quals fo-

ren construïts deixaren de tenir sentit a mitjan o finals del segle XI, coincidint amb els canvis provocats per la revolució dels feudals.

La parròquia de Sant Feliu d'Arraona abans de l'arribada dels senyors d'Òdena

Quan el 1064³² Guillem Bernat i Ermengarda d'Òdena infeuden a Arbert Bernat el castell d'Arraona, expliquen que volen aconseguir la parròquia de Sant Feliu i també infeudar-la. És, per tant, una institució precedent a l'arribada d'aquesta família feudal, els drets de la qual delejaven, podem imaginar que sobretot el delme i les primícies. Deu anys abans ells mateixos havien comprat a Bernat Amat el castell d'Arraona, incloent-hi explícitament les esglésies.³³ Podem entendre, per tant, que l'objecte de transacció foren els edificis i llur patronatge, però no els drets parroquials de Sant Feliu, que apareix inequívocament amb un terme propi l'any 1024,³⁴ l'instrument necessari per percebre el delme.

Els Òdena adquireixen posteriorment, el 1064, els drets parroquials, però ja eren propietaris des del 1054 dels edificis eclesiàstics que havien comprat a Bernat Amat de Claramunt.³⁵ Aquest senyor, comdorm de Ramon Berenguer I, és un dels homes més propers al comte. Participarà en l'avenç de la conquesta vers Tarragona, de la qual esdevindrà vescomte, també serà present a la croada de Barbastre el 1064 i sobretot farà costat al comte durant la revolució de Mir Geribert i els altres senyors de la frontera, que tenien el suport del bisbe Guislabert (VIRGILI, 1991, p. 111-115).

Els lleials als comtes reben d'aquest alous i feus que abans dels trasbalsos de la dècada de 1040-1050 posseïen com a administradors dels béns públics, i a partir d'aquestes dates, mitjançant convenències com a fidels vassalls del comte a qui han prestat jurament de fidelitat (BONNASSIE, 1981, p. 141-151). Bruscament s'ha passat d'una estructura política de tipus públic a un model de tipus feudal, en què els lligams d'home a home substitueixen els vincles institucionals entre el càrrec i el benefici que li és assignat. Des d'ara els feus seran tractats com a propietats privades i seran objecte de tota mena de transaccions.³⁶

Quan el 1049 Bernat Amat de Claramunt instal·lava Ramon Seniofred (de Rubí) al castell d'Arraona, ja ho

feia dins de la cadena de fidelitats al capdamunt de la qual hi havia el comte de Barcelona que li havia donat el castell i al capdavant de la qual, sota els Claramunt i els de Rubí, hi haurà els que físicament estaran al terme, els castllans i els cavallers.

Bernat Amat rep allò que és del comte, que fins uns anys abans era administrat com a bé de naturalesa pública i que ara és privatitzat mitjançant els mecanismes feudals. Els béns que li són atorgats poden ser dividits: el 1049³⁷ Ramon Seniofred rebia la parròquia de Sant Feliu d'Arraona i quinze anys després, quan els Òdena infeuden el castell d'Arraona a Arbert Bernat, li expressen el seu desig de posseir-la.³⁸ No podem saber qui retenia els drets sobre la parròquia, en qualsevol cas segur que no era de lliure col·lació del bisbe de Barcelona.³⁹

Just abans de les grans transformacions dels anys quaranta del segle XI, durant els anys vint i trenta, comença la introducció generalitzada de les esglésies parroquials al bisbat de Barcelona. Sovint uns edificis que ja existien i que són designats amb un nou vocabulari, extret de les antigues disposicions carolíngies, però que fins ara no s'havia emprat. Aquests edificis, que fins ara formaven part de territoris preexistents, esdevindran pols de sacralitat que generen els seus propis territoris. Així, mentre que el 958⁴⁰ la *domum Sancti Felicis* se situava dins del terme d'Arraona, el 1024⁴¹ un molí se situa dins del terme de la parròquia de Sant Feliu, divisió administrativa que seguirà vigent fins a la fi de l'edat moderna.⁴²

És sota el pontificat d'Oliba com a bisbe de Vic, a partir del 1018, que coincidí amb els germans Pere Roger, bisbe de Girona des del 1010, i Ermessenda, comtessa de Barcelona des del 993, que hi ha una gran moviment de reorganització de l'Església. Canvis en l'estructura i en la visibilitat dels edificis, que, amb la introducció del primer romànic meridional, mostren la vinculació amb Roma i amb la romanitat, expressada en l'àmbit jurídic en la darrera gran publicació del *Liber iudiciorum* pel jutge Bonsom. Els edificis i les estructures institucionals que s'havien concebut des d'una estructura política de tipus públic, on prevalien les institucions a les persones concretes, amb les profundes transformacions de la dècada dels anys quaranta es privatitzen i passen a formar part de les estructures de tipus feudal.

Conclusió.

Tres edificis i funcions molt diverses

Una església serveix fonamentalment per celebrar-hi missa. Sembla una evidència, però fàcilment ho oblidem en els estudis històrics, arqueològics o artístics. La raó primordial d'aquests edificis és albergar la comunitat cristiana per a les celebracions, una comunitat que tindrà característiques diferents segons el context històric. Segons sigui la comunitat que s'hi reuneix, així serà l'edifici.

Amb la desaparició de l'Imperi Romà d'Occident, l'Església esdevé l'hereva de l'aparell administratiu de l'Estat. Si bé hi ha una monarquia visigòtica, la major part de decisions i sobretot la fiscalitat queden en mans dels bisbes. En una societat que havia estat molt urbana, els llocs de culte se situaven a les ciutats o a les seus de l'administració pública, com a Ègara.

Al segle IV s'inicia el procés pel qual el colonat esdevé la forma normal de relació de la població rural amb l'Estat per mitjà dels grans propietaris, els patrons. Aquests patrons construiran llocs de culte vinculats a llurs famílies. Són les esglésies pròpies rurals que acostumen a estar associades a grans explotacions agrícoles; probablement en són mostra les antigues esglesioles de Sentmenat i Sant Cugat, amb cronologies que comencen al segle V. Podria ser que una d'aquestes esglésies, vinculada al que quedés de la *mansio* d'Arraona i dependent del bisbat d'Ègara, fos erigida en l'actual emplaçament de la capella de Sant Nicolau.

L'Imperi Carolingi es construeix partint del concepte de *renovatio*, sense voler recuperar les estructures de l'antic Imperi Romà, sinó bastir una societat cristiana. En el nucli d'aquesta societat hi haurà els llocs de culte, que esdevenen presència de l'autoritat pública en el territori. Una nova topografia, marcada per les relíquies dels sants, es dibuixa per tot l'Occident Llatí, i a Arraona s'erigeixen les *domus*, les cases de Sant Iscle i de Sant Feliu. No se les dota d'un territori propi, s'insereixen a l'antic terme d'Arraona, però atreuen la població, tant la viva que va a les celebracions litúrgiques, com els cossos dels morts, que són sebollits prop de les sagrades relíquies custodiades als altars. Resta oberta la qüestió de per què hi ha dues esglésies de petites dimensions tan pro-

peres entre si. No es tracta d'un cas excepcional, a la zona hi ha parelles semblants: Jonqueres-Togores, Sant Quirze - Sant Pere dels Torrents... Les advocacions de Sant Iscle i Santa Victòria i de Sant Feliu de Girona estan nítidament empeltades amb la tradició hispanovisigòtica⁴³ i molt probablement responen al fet de disposar de relíquies d'aquests sants.

Arribat el segle XI, i dins d'un procés de reestructuració del comtat de Barcelona (BARÓ, "Edificis eclesiàstics seculars al Vallès Occidental. Segles X i XI", 2009, p. 52-54), algunes de les esglésies ja existents són dotades d'un terme, anomenat "parròquia", al qual són assignats els seus habitants perquè rebin l'atenció pastoral, la cura d'ànimes, i hi paguin el delme i altres prebendes. Sant Feliu d'Arraona serà l'escollida per a aquesta finalitat, esdevindrà església parroquial, com a mínim des del 1024, i el seu terme prou significatiu per servir per situar propietats en els documents de transacció. Sant Iscle, en canvi, quedarà com una capella sense cura d'ànimes, però probablement amb un benefici per al manteniment del culte.

Pocs anys després tenim constància de l'existència de més d'un benefici dins la parròquia de Sant Feliu d'Arraona. El 1039 es documenta l'existència de l'altar de Sant Pau dins l'església parroquial i d'un fidel que ha mort camí del Sant Sepulcre.

Els profunds canvis que s'esdevingueren al comtat de Barcelona durant la dècada següent portaren que la parròquia de Sant Feliu fos considerada un bé més a donar per part del comte a un dels seus fidels vassalls,

Bernat Amat de Claramunt, que infeudarà el castell i la parròquia d'Arraona amb les seves esglésies a Ramon Seniofred de Rubí (1049), que després vendrà parcialment als senyors d'Òdena, Guillem Bernat i Ermengarda (1054), que al seu torn infeudaran Arbert Bernat, quan expressen el seu desig de posseir la parròquia (1064).

La xarxa parroquial esdevé, amb la xarxa castral, el sistema per cloure l'espai (ZADORA-RIO, 2005, p. 105), per acostar els elements de coerció al màxim a la població i exercir-hi el control necessari per accedir cada cop a més renda. En aquesta dinàmica, els senyors d'Òdena erigiran una nova església dellà l'aigua, en una cruïlla de camins vora els límits del terme, associada a un mercat que els ha de permetre augmentar els ingressos. L'advocació del nou temple, dedicat al Santíssim Salvador,⁴⁴ l'any 1076, està molt vinculada amb l'Orient cristià i amb els pelegrinatges al Sant Sepulcre, en què els fills dels fundadors aniran tot just conquerida la ciutat santa de Jerusalem durant la primera croada. ●

205

Fonts editades

ACA1 / G. FELIU, J. M. SALRACH (ed.). (1993). *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*. Barcelona: Fundació Noguera.

ACA2 / J. BAIGES, G. FELIU, J. M. SALRACH *et al.* (2010). *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*. Barcelona: Fundació Noguera.

ACB1 / J. BAUCCELLS, A. FÀBREGA, M. RIU, *et al.* (2006). *Diplomatari de l'Arxiu Capítular de la Catedral de Barcelona. Segle XI*. Barcelona: Fundació Noguera.

ASA / J. ALTURO (1985). *L'Arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200 (Aproximació històrico-lingüística)*. Barcelona: Fundació Noguera, vol. 3.

SCV / J. RIUS (1945). *Cartulario de "Sant Cugat" del Vallès*. Barcelona: CSIC.

37 ACA1 353.

38 ACA1 615.

39 Potser estava encara en mans Ramon Sunifred ja que el 1080 (ACB1 1361) fa una deixa a Sant Feliu d'Arraona en el seu testament.

40 ACB 50.

41 SCV 495.

42 Dins del mateix segle XI altres esments al terme de la parròquia de Sant Feliu es troben el 1041 (ACB1 592), 1055 (ASA 66), 1076 (ACA1 891) i el 1080 (ACB1 1361).

43 Els articles referents a aquests sants a la *Bibliotheca Sanctorum* (Caraffa, Morelli, 1961-1970) mostren la veneració que tenien a l'alta edat mitjana. Cal destacar que una part important de les relíquies de sant Iscle eren venerades al monestir de Sant Salvador de Breda.

44 El Santíssim Salvador correspon a la festivitat de la Transfiguració del Senyor (Borobio, 1990, p. 209).

SLM / P. PUIG (1995). *El monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa. Diplomataris dels segles x i xi*. Barcelona: Fundació Noguera.

Bibliografia

M. ARGEMÍ (2010). *D'Arraona a Sabadell. El naixement de la vila al voltant d'un mercat medieval*. Sabadell: Amics de l'Art Romànic de Sabadell.

M. ARGEMÍ (2001). "El castell d'Arraona i el lloc de Sant Salvador: una referència documental del 1101-1104". *Arraona*, núm. 24, p. 99-109.

206 M. AUBRUN (1986). *La paroisse en France des origines au xv siècle*. París: Picard.

M. BARCELÓ (1995). "Crear, disciplinar y dirigir el desorden. La renta feudal y el control del proceso de trabajo campesino: una propuesta sobre su articulación". *Taller d'història*, núm. 5, p. 61-72.

M. BARCELÓ (1988). "Los límites de la información documental escrita" dins A. M. BARCELÓ, H. KIRCHNER, J. M. LLURÓ, et al., *Arqueología medieval. En las afueras del "medievalismo"*. Barcelona: Crítica, p. 73-87.

R. BARÓ (2009). "Edificis eclesiàstics seculars al Vallès Occidental. Segles x i xi". Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona [Treball de recerca de màster].

R. BARÓ (1997). "La divisió parroquial del castell de Terrassa". *Terme*, núm. 12, p. 18-22.

P. BONNASSIE (1981). *Catalunya mil anys enrera (segles x-xi)*. Barcelona: Edicions 62, vol. 2.

A. BOSCH Y CARDELLACH (1992). *Anales de la Villa de Sabadell desde el año 987 hasta el de 1770*. Sabadell: Fundació Bosch i Cardellach.

F. CARAFFA, G. MORELLI (1961-1970). *Bibliotheca sanctorum*. Roma: Città Nuova Editrice.

M. CARRERAS (1932). *Elements d'història de Sabadell*. Sabadell: Edicions de la Comissió de Cultura.

V. FARIAS, R. MARTÍ, A. CATAFAU (2007). *Les sagres a la Catalunya medieval*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines; Centre de Recerca d'Història Rural de la Universitat de Girona: Documenta Universitària.

J. GONZÁLEZ MUÑOZ (2003). *Memòria de la intervenció arqueològica d'urgència a Can Barra (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental)*. Centre d'Informació i Documentació del Patrimoni Cultural. Generalitat de Catalunya.

D. IOGNA-PRAT (2006). *La Maison Dieu*. Lonrai: Éditions du Seuil.

D. IOGNA-PRAT, E. ZADORA-RIO (2005). "Formation et transformations des territoires paroissiaux". *Médiévales*, núm. 49, p. 5-10.

A. KOSTO (2001). *Making agreements in medieval Catalonia: power, order and the written word*. Cambridge: Cambridge University Press.

M. LAUWERS (2005). "Paroisse, paroissiens et territoire. Remarques sur "parochia" dans les textes latins du Moyen Âge". *Médiévales*, núm. 49, p. 11-31.

S. LETURCQ (2005). "Territoires agraires et limites paroissiales". *Médiévales*, núm. 49, p. 89-104.

J. M. MARTÍ BONET (2007). *La parròquia. Història, evolució i vida*. Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya.

J. M. MARTÍ BONET (2003). *Oleguer, servent de les esglésies de Barcelona i Tarragona*. Barcelona: Arxiu Diocesà de Barcelona.

J. M. MASAGUÉ (1991). "Capella de Sant Nicolau" dins *Catalunya Romànica*, Barcelona: GEC, vol. 18, p. 150.

J. M. MASAGUÉ (1991). "Sant Iscle i Santa Victòria" dins *Catalunya Romànica*. Barcelona: GEC, vol. 18, p. 158.

J. M. MASAGUÉ (1991). "Sant Salvador d'Arraona" dins *Catalunya Romànica*. Barcelona: GEC, vol. 18, p. 150.

R. ORDEIG MATA (1979-1991). “Inventari de les actes de consagració i dotació de les esglésies catalanes”. *Revista catalana de teologia*, núms. 4, 5, 8, 9, 13, 15 i 16.

A. PLADEVALL (1991). “Sant Salvador d’Arraona (ara Sant Feliu)” dins *Catalunya Romànica*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, vol. 18, p. 151-152.

G. RIBÉ (1995). *La capella de Sant Nicolau*. (Sabadell, Vallès Occidental). Sabadell: Ajuntament de Sabadell.

J. ROIG (2006). “La intervenció arqueològica a l’antiga hostatgeria de la Salut de Sabadell: de la Mansio Arragone a l’església medieval de Sant Iscle (segles X al XIII)” dins *Actes congrés 2006*. Sabadell: ACRAM, p. 559-584.

207

V. RUIZ (2011). “Homines de Terracia” dins *Cultura escrita i hegemonia feudal (Terrassa, ca. 950-1150)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.

R. VALL (1991). “Capella de Sant Nicolau (antigament Sant Feliu d’Arraona)” dins *Catalunya Romànica*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, vol. 18, p. 150.

J. VILAGINÉS (1988). “El fenomen parroquial en la societat del Vallès Oriental a l’Alta Edat Mitjana (s. XI-XII)”. *Acta historica et archaeologica medievallia*, núm. 9, p. 125-142.

A. VIRGILI (1991). *L’expansió i afermament del feudalisme al Baix Gaià (segles XI i XII)*. Tarragona: Centre d’Estudis d’Altafulla.

J. VIVES (1963). *Concilios visigóticos e hispano-romanos*. Barcelona; Madrid: CSIC.

E. ZADORA-RIO (2005). “Territoires paroissiaux et construction de l’espace vernaculaire”. *Médiévales*, núm. 49, p. 105-120. ●
